

2. UKUPNO (OPĆE) KRETANJE STANOVNIŠTVA

2.1. PROMJENE BROJA STANOVNIKA 1857.- 2001.

Stanovništvo Hrvatske udvostručilo se u razdoblju od 1857. do 2001. godine (indeks 203,4; tabl. 2). No to je malen porast u usporedbi s nekim drugim europskim zemljama (npr. stanovništvo Nizozemske brojčano se povećalo 3,5 puta). U 20. stoljeću (1900.-2001.) povećanje broja stanovnika iznosilo je 40,4%, a u drugoj polovini stoljeća (1948.-2001) svega 17,4%. Od 1857. do 2001. prosječni godišnji porast bio je 15 666 osoba, a prosječna godišnja stopa promjene bila je 4,73 (‰). Od 1900. do 2001. prosječni godišnji porast iznosio je 12 760 osoba, a prosječna godišnja stopa promjene 3,36 (‰). Na spori rast stanovništva Hrvatske utjecali su mnogi čimbenici: društveni, politički, vojni i gospodarski. Sve je to urodilo jakim i stalnim iseljavanjem najvitalnijih naraštaja.

U međupopisnim razdobljima dinamika promjena bila je vrlo različita. Najviša godišnja stopa promjene u cijelom razmatranom razdoblju zabilježena je između 1890. i 1900. godine. Stanovništvo Hrvatske ulazi u demografsku tranziciju, a ranu podetapu općenito obilježavaju vrlo visoke stope pozitivne prirodne promjene. Do 1910. godine dolazi do smanjenja porasta broja stanovnika, no stope su sveudilj visoke. U tom se razdoblju, naime, zbivalo jako prekomorsko iseljavanje pa je time umanjen učinak prirodne promjene.

U razdoblju 1910.-1921. došlo je prvi put do smanjenja broja stanovnika. Glavni uzročnik populacijske regresije je Prvi svjetski rat i epidemija gripe („španjolice“) nakon njega. No važnu je ulogu imalo i iseljavanje od 1910. do 1914. godine. U razdoblju 1921.-1931. opet je zabilježen dinamičan porast broja stanovnika (stopa je najviša u cijelom 20. stoljeću). Krajem tog razdoblja stanovništvo Hrvatske ulazi u središnju podetapu demografske tranzicije. Između

1931. i 1948. zabilježeno je drugo smanjenje broja stanovnika u 20. stoljeću. Posrijedi je blago smanjenje budući da u to razdoblje ulazi i čitavo predratno desetljeće, u kojem je stopa porasta broja stanovnika vjerojatno bila visoka. Procjenjuje se da je početkom travnja 1941. godine (kada je trebao biti proveden popis) Hrvatska imala 4,12 milijuna stanovnika (Gelo, Akrap, Čipin, 2005). To je u odnosu na 1931. godinu povećanje od oko 9%. Znači da je od 1941. do 1948. broj stanovnika smanjen za oko 340 000 ili 8,3%. Glavni uzrok depopulaciji je Drugi svjetski rat i sve ono što je s njime povezano (epidemije, ratno i poratno iseljavanje i sl.).

U drugoj polovini 20. stoljeća prosječna godišnja stopa promjene ukupnoga broja stanovnika uglavnom se smanjivala; jedino u dva susljedna međupopisna razdoblja između 1971. i 1991. dolazi do stabiliziranja stope promjene, ali na niskoj razini. Uzroke smanjenju valja tražiti u činjenici da 1958. godine stanovništvo Hrvatske ulazi u kasnu podetapu demografske tranzicije (rodnost pada ispod 20‰). Usto 60-ih započinje „privremeni“ rad u inozemstvu, koji je prerastao u novi oblik emigracije. U okolnostima smanjujuće rodnošći taj je čimbenik bitno odredio dinamiku ukupne populacije do kraja 20. stoljeća, a utjecat će i na buduće kretanje ukupnog broja stanovnika Hrvatske.

U posljednjem međupopisnom razdoblju (1991.-2001.) broj stanovnika smanjen je za 347 000 ili 7,2%. Glavni čimbenik jake populacijske regresije je velikosrpski rat protiv Hrvatske. Osim što je uzrokovao ljudske gubitke i iseljavanje rat je ubrzao dotadašnje nepovoljne demografske procese. Tako je u posljednjem desetljeću 20. stoljeća iz godine u godinu jačala prirodna depopulacija, što je zajedno s negativnim

Tablica 2. Kretanje ukupnoga broja stanovnika Hrvatske 1857.-2001.

Godina popisa	Broj stanovnika	Međupopisna promjena		Indeks		Godišnja stopa (‰) promjene
		ukupno	prosječno godišnje	lančani	1857= 100,0	
1857.	2 181 499	-	-	-	100,0	-
1869.	2 398 292	216 793	18 066	109,9	109,9	7,89
1880.	2 506 228	107 936	9 812	104,5	114,9	4,00
1890.	2 854 558	348 330	34 833	113,9	130,9	13,00
1900.	3 161 456	306 898	30 690	110,8	144,9	10,20
1910.	3 460 584	299 128	29 913	109,5	158,7	9,06
1921.	3 443 375	-17 209	-1 564	99,5	157,8	-0,45
1931.	3 785 455	342 080	34 208	109,9	173,5	9,46
1948.	3 779 858	-5 597	-329	99,9	173,2	-0,09
1953.	3 936 022	156 164	31 233	104,1	180,4	8,10
1961.	4 159 696	223 674	27 959	105,7	190,7	6,91
1971.	4 426 221	266 525	26 653	106,4	203,0	6,21
1981.	4 601 469	175 248	17 525	104,0	210,9	3,88
1991.	4 784 265	182 796	18 280	104,0	219,3	3,90
2001.*	4 437 460	-346 805	-34 681	92,8	203,4	-7,52

* Vidi bilješku¹

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske 2002, DZS.

¹ U popisu stanovništva 2001. godine trebala se primijeniti nova definicija ukupnoga broja stanovnika, utemeljena uglavnom na koncepciji prisutnog (de facto) stanovništva, točnije uobičajeno boravećeg stanovništva (usual resident). No u konačnici su neke sastavnice koncepcije de iure ipak ostale, npr. kontingent građana u inozemstvu (ukupno 226 151 osoba „koji održavaju čvrste veze s domovinom“; no taj broj valja umanjiti za 2 794 djelatnika u našim diplomatskim predstavništvima i članove njihovih obitelji, koji prema Preporukama EEC/EUROSTAT-a spadaju u „uobičajeno boraveće stanovništvo“). Godine 2001. u ukupno je stanovništvo ušlo i 11 095 stranaca od kojih je bilo gotovo 9 000 bile izbjeglica iz BiH, a te kategorije stanovništva nije bilo u vrijeme popisa 1991. godine. Stoga bi za usporedbu s 1991. godinom valjalo uzeti podatke o «broju stalnih stanovnika naselja popisa» iz Popisa 2001. godine (4 426 tisuća; stupac 3); to je preporučljivo posebice ako se analizira promjena na razini naselja. Na razini ukupne populacije isključenje kontingenta izbjeglica nije nužno (riječ je o razmjerno malom broju), to prije što je upitan obuhvat „inozemaca“ (nije bio cjelovit, ali to nije bio ni 1991. godine). Prema tome može se usporediti ukupan broj stanovnika 2001. godine (4 437 tisuća) i 1991. godine (4 784 tisuće). Isto vrijedi i za usporedbu na županijskoj razini.

Tablica 3. Kretanje ukupnoga rezidencijalnog stanovništva Hrvatske u razdoblju 1948.-2001.

Godina popisa	Broj stanovnika	Međupopisna promjena		Indeks		Godišnja stopa (‰) promjene
		ukupno	prosječno godišnje	lančani	1948=100,0	
1948.	3 779 858	-5 597	-329	-	100,0	-
1953.	3 936 022	156 164	31 233	104,1	104,1	8,10
1961.	4 159 696	223 674	27 959	105,7	110,1	6,91
1971.	4 169 707	10 011	1 001	100,2	110,3	0,18
1981.	4 391 139	221 432	22 143	105,3	116,2	5,18
1991.	4 499 049	107 910	10 791	102,5	119,0	2,43
2001.	4 203 831	-295 218	-29 522	93,4	111,2	-7,03

Izvor: Statistički ljetopis RH 2002; preračunato (vidi bilješku 1 i 2).

saldom migracije dovelo do demografskog sloma i ukupne depopulacije. Jačinu regresije pokazuje podatak da je ukupna populacija 2001. godine pala na razinu iz 1971.

Zanimljivo je razmotriti kretanje *uobičajeno boravećeg stanovništva* (vidi bilješku 1), tj. rezidencijalnog stanovništva Hrvatske u drugoj polovini 20. stoljeća. Jednostavno rečeno, to je stanovništvo koje u Hrvatskoj ima prebivalište i stvarno boravi: radi, školuje se, plaća porez, koristi i plaća komunalne i socijalne usluge itd. (Gelo, Akrap, Čipin, 2005). Prema tome u ovaj populacijski skup ne ulazi iseljenički kontingent.² Premda su popisi 1948., 1953. i 1961. godine obavljeni prema načelu stalnoga stanovništva (*de iure*), tadašnja brojna emigracija nije bila priznata ni upisana u ukupno stanovništvo Hrvatske. Tako je zapravo riječ o stanovništvu „u zemlji“. Od

1971. popisi donose podatke o osobama na „privremenom“ radu u inozemstvu pa se lako može utvrditi stvarno rezidencijalno stanovništvo Hrvatske.

U drugoj polovici 20. stoljeća, točnije od 1948. do 2001., rezidencijalno stanovništvo Hrvatske povećano je svega 11,2% ili prosječno godišnje 2,0‰. U razdoblju 1961.-1971. dolazi do nagla smanjenja stope porasta broja rezidencijalnog stanovništva. Valja znati da je u tom razdoblju počeo val odlazaka na „privremeni rad u inozemstvo“. Godine 1971. popisano je 256 514 naših „inozemaca“, među kojima je glavni otišla u inozemstvo u međupopisnom razdoblju 1961.-1971.

Povećanje stope promjene broja rezidencijalnoga stanovništva u razdoblju 1971.-1981. valja zahvaliti činjenici da slabi odlazak na rad u inozemstvo, a jača povratni tok; godine 1981. popisano je 210 330

² Što je s kontingentom stranaca s trajnim boravkom u Hrvatskoj? Stranaca je bilo uglavnom malo, a za glavninu popisnih godina nije ni poznat njihov stvarni broj. Stoga ih u ukupnome broju stanovnika za prijašnje popisne godine možemo zanemariti. Za 2001. godinu kontingent od 11 095 stranaca nije ušao u ukupno rezidencijalno stanovništvo.

„inozemaca“.³ Osim toga dolazi do oporavka rodnosti kao eho-efekt naraštaja „baby boom“ iz poratnih godina (brojčano jaki naraštaji rođeni od 1946. do 1954. postaju roditelji). No taj je eho-efekt kratko trajao (više o tome u poglavlju *Prirodno kretanje*) i već sredinom 80-ih rodnost pada ispod 14‰, što znači da je populacija Hrvatske zakoračila u posttranzicijsku etapu demografskog razvoja. To se odražava i u razmjerno niskoj stopi promjene broja reziden-

cijalnog stanovništva u međupopisnom razdoblju 1981.-1991.

U posljednjem međupopisnom razdoblju (1991.-2001) broj rezidencijalnog stanovništva smanjen je za 295 218 ili 6,6%. Uzroke tome već smo objasnili razmatrajući regresiju ukupno popisanog stanovništva Hrvatske.

2.2. DEPOPULACIJA – TEMELJNI DEMOGEOGRAFSKI PROCES

2.2.1. Opće značajke

Razumijevanje općeg razvoja nekog društva kao i njegovog gospodarskoga, kulturnog, društveno-političkog i nekog drugog segmenta nužno implicira poznavanje temeljnih obilježja stanovništva. Stoga zanemarivanje demografskoga čimbenika u politici društveno-gospodarskog razvoja može imati mnogobrojne nepoželjne posljedice. Upravo uloga ljudskog čimbenika u razvoju društva daje depopulaciji *per definitionem* istaknuto mjesto među suvremenim populacijskim procesima.

Demografsko pražnjenje zahvaća danas veće ili manje dijelove nacionalnih prostora, bez obzira na njihova geografska i razvojna obilježja. Primjeri pokazuju da društvo reagira kako bi spriječilo ili ublažilo nepovoljna kretanja te da u pravilu intervenira nakon što se problem produbi i izazove krizna stanja.

Kada je riječ o procesu depopulacije valja razlikovati sljedeće pojmove: a) ukupna depopulacija, b) naraštajna depopulacija ženskoga stanovništva i naraštajna depopulacija ukupnoga stanovništva, c) prirodna depopulacija i d) emigracijska depopulacija (Werthe-

imer-Baletić, 1999). Ukupna depopulacija, kako joj i samo ime kaže, jest skupni proces koji tvore ostali navedeni djelomični (parcijalni) procesi.

Ukupna depopulacija znači smanjenje broja stanovnika između dvaju susljednih popisa ili između bilo kojih odabranih godina. U tipu otvorenog stanovništva (obilježava ga vanjska migracija) ukupna depopulacija nastaje uslijed udružena djelovanja prirodnoga kretanja i migracije. U tipu zatvorenog stanovništva (kad nema vanjske migracije) ukupna depopulacija isključivo je rezultat djelovanja negativne prirodne promjene, odnosno prirodne depopulacije.

Naraštajna depopulacija ženskog stanovništva (ili reproduksijska depopulacija) znači da se žensko stanovništvo više ne obnavlja s obzirom na rađanje ženske djece ($R_o < 1,0$). Žensko je stanovništvo nositelj reprodukcije (rađanja), pa ako se generacijski više ne obnavlja, znači da je posrijedi reproduksijska depopulacija. U mirnodopskim uvjetima naraštajna depopulacija ženskog stanovništva neposredno prethodi naraštajnoj depopulaciji ukupnoga stanovništva, a potom i ukupnoj depopulaciji.

³ U svim popisima, od 1971. do 2001, broj popisanih „inozemaca“ koji su uvršteni u ukupno stanovništvo Hrvatske bio je tek djelomičan. Možemo procijeniti da je popisima obuhvaćeno tek između 50% i 65% hrvatskih stanovnika (državljana) s boravištem u inozemstvu.